

Оформлено
Голові ради ДФ 26.133.115
02.05.26
Дік. Щербак В.В.

Голові спеціалізованої вченої ради
ДФ 26.133.115
у Київському столичному університеті
імені Бориса Грінченка
доктору історичних наук, професору,
професору кафедри історії України
факультету суспільно-гуманітарних наук
Віталію ЩЕРБАКУ

ВІДГУК

офіційного опонента ВІННИЧЕНКА Олексія Олександровича, кандидата історичних наук, доцента, доцента кафедри давньої історії України та спеціальних галузей історичної науки історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка на дисертацію **Гайсенюк Марії Олександрівни «Подільське воєводство 1764–1793 рр. в орбіті політичного угруповання Чарторийських»**, подану на здобуття наукового ступеня доктора філософії з галузі знань 03 Гуманітарні науки за спеціальністю 032 Історія та археологія

1. Актуальність дисертаційної роботи Марії Гайсенюк зумовлена як станом сучасної історичної науки, так і зміною дослідницьких підходів до вивчення політичних процесів ранньомодерної доби. Передусім робота відповідає актуальній в сучасній історіографії тенденції щодо вивчення неформальних інститутів влади та механізмів політичної взаємодії поза офіційними структурами. У центрі дослідження перебувають патронально-клієнтарні відносини, які дозволяють реконструювати приховані соціальні зв'язки, залежності та практики функціонування влади у Речі Посполитій XVIII століття. Це особливо важливо, оскільки традиційна політична історія тривалий час зосереджувалася переважно на інституційних аспектах (сейм, сеймики, уряди), тоді як реальні механізми впливу значною мірою формувалися саме через мережі особистої залежності та патронату.

До того ж дослідження виконане на регіональному матеріалі – в межах Подільського воєводства, яке розглядається як прикордонний (і, водночас, віддалений від владних осередків) регіон із підвищеною політичною та соціальною динамікою. У другій половині XVIII ст. ця територія перебувала в

умовах непростой геополітичної ситуації, конкуренції магнатських угруповань і поступової кризи державності Речі Посполитої (як це, зокрема, продемонстрували події Барської конфедерації). Вивчення регіонального виміру цих політичних процесів дозволяє конкретизувати загальноісторичні висновки та уникнути надмірної узагальненості, характерної для досліджень, орієнтованих лише на центральний рівень влади.

Суттєвим чинником є зосередження Дисертантки на діяльності політичного угруповання князів Чарторійських (так званої «Фамілії»), яке відіграло ключову роль у політичному житті держави в період правління Станіслава Августа Понятовського. Дослідження механізмів впливу цього угруповання на регіональному рівні дозволяє простежити, як магнатські еліти трансформували адміністративні й економічні ресурси (маєткові комплекси, староства) у політичне домінування. Такий підхід є важливим для розуміння природи влади у ранньомодерних суспільствах, де формальні інститути не забезпечували повної картини політичного процесу.

Окремо слід підкреслити використання в роботі методологічного інструментарію, зокрема поєднання регіонального підходу з аналізом соціальних мереж. Це відповідає сучасним міждисциплінарним тенденціям в гуманітаристиці, які орієнтовані на вивчення складних систем взаємодії між індивідами та групами. Застосування такого підходу дозволяє не лише описати структуру клієнтарних зв'язків, а й пояснити їхню динаміку, включаючи кризу традиційної моделі клієнтелізму в другій половині XVIII ст. Не менш важливим є й те, що дисертація уточнює й поглиблює уявлення про соціальну структуру шляхетського середовища, зокрема через реконструкцію багаторівневої системи клієнтели та аналіз механізмів формування лояльності. Це має значення для ширшого розуміння процесів соціальної мобільності, функціонування еліт і трансформації політичної культури в ранньомодерному суспільстві.

2. Наукова новизна результатів дисертації полягає у комплексній реконструкції устрою й принципів функціонування клієнтарної мережі «Фамілії» на регіональному (воєводському) рівні та введенні до наукового обігу нових матеріалів, що дозволяють конкретизувати механізми політичної взаємодії у Речі Посполитій XVIII ст. Зокрема, у роботі вперше цілісно відтворено структуру клієнтарної мережі Чарторійських у межах Подільського воєводства, з визначенням її персонального складу, внутрішньої ієрархії та функціональних ролей окремих учасників. На відміну від попередніх досліджень, Авторка не обмежується загальними характеристиками впливу магнатського угруповання, а

ідентифікує конкретних представників клієнтели, простежує їхню участь у політичному житті та форми залежності від патронів.

Новизною відзначається й встановлення механізмів формування та підтримання клієнтарних зв'язків. У дисертації показано, що ключову роль у цьому процесі відігравали економічні інструменти – такі, як система оренд, фінансова підтримка та контроль за господарською діяльністю. Авторка доводить взаємозв'язок між маєтковою базою Чарторийських у регіоні та їхньою політичною присутністю, що дозволяє конкретизувати процес трансформації економічних ресурсів у політичний вплив.

Вперше на матеріалах Подільського воєводства детально проаналізовано участь клієнтів Чарторийських у сеймикових практиках. Реконструйовано склад учасників сеймиків, механізми формування інструкцій послам на сейми та способи контролю за прийняттям рішень. Це дало змогу виявити реальні практики у діяльності представницьких інституцій та показати роль неформальних зв'язків у них.

Суттєвим елементом наукової новизни є також простеження динаміки клієнтарної системи в 1764–1793 рр. Авторка встановлює етапи її розвитку, зокрема період зміцнення позицій «Фамілії» після 1764 р. та подальші трансформації в умовах політичних реформ і кризових явищ наприкінці існування Речі Посполитої. У роботі обґрунтовано висновок про поступове послаблення традиційних форм клієнтелізму та зміну інструментів політичного впливу.

Окрему новизну становить джерельна база дослідження. До наукового обігу введено значний масив неопублікованих архівних матеріалів – приватної кореспонденції, господарських документів, актових джерел, що дозволило реконструювати механізми повсякденної взаємодії між патронами і клієнтами на конкретному фактичному матеріалі.

3. Теоретичне і практичне значення результатів дисертації. Теоретичне значення результатів дисертації полягає у формуванні відмінної візії на механізми функціонування влади в ранньомодерному суспільстві через реконструкцію патронально-клієнтарних відносин як системного явища. На основі комплексного аналізу джерел і застосування міждисциплінарного інструментарію Авторка обґрунтувала значення клієнтелізму не як допоміжного, а як фундаментального механізму організації політичного життя. Важливим теоретичним здобутком є розробка багаторівневої моделі класифікації провінційної клієнтарної мережі, що враховує ступінь політичної активності та

тривалість зв'язків. Запропонований поділ на «лідерів», «регіональних діячів», «політичних приятелів» і політично пасивну шляхту дозволяє уточнити структуру соціальних зв'язків у шляхетському соціумі та може бути застосований у подальших дослідженнях інших регіонів. Не менш важливим є висновок про взаємозв'язок економічних ресурсів і політичного впливу. На конкретному матеріалі Подільського воєводства доведено, що маєтковий комплекс магнатів, організований у формі розгалуженої адміністративної системи, виступав не лише господарською одиницею, а й інструментом формування мереж лояльності.

Практичне значення результатів полягає у можливості їх використання в науково-дослідній, освітній та джерелознавчій роботі. Залучений і систематизований масив архівних матеріалів, зокрема приватної кореспонденції, фінансово-господарської документації та актових джерел, може бути використаний у подальших дослідженнях з історії українських воєводств Речі Посполитої та української магнатерії. Реконструйований персональний склад клієнтели Чарторийських становить базу для просопографічних студій і досліджень соціальної мобільності шляхти. Так само отримані результати можуть бути застосовані при розробці університетських курсів з історії України ранньомодерної доби, історії Центрально-Східної Європи, а також спеціальних курсів, присвячених історії політичних інститутів і соціальних структур. Висновки щодо функціонування сеймиків, ролі патронату та механізмів політичної мобілізації можуть бути використані для підготовки навчальних і методичних матеріалів.

4. Наукова обґрунтованість результатів дослідження, наукових положень, висновків і рекомендацій, сформульованих у дисертації. Наукова обґрунтованість результатів дисертації забезпечена репрезентативною джерельною базою та застосуванням комплексу дослідницьких методів, які навзаєм доповнюють один одного. Висновки спираються на системний аналіз приватної кореспонденції, фінансово-господарських документів, судово-адміністративних актів і матеріалів преси, що дало змогу відтворити персональний склад клієнтели Чарторийських, механізми патронату та практики політичної мобілізації на рівні воєводства. Використання критично-дипломатичного методу й перехресного аналізу джерел дозволило компенсувати природню фрагментарність джерельної бази та забезпечити достовірність реконструкцій. Обґрунтованість наукових положень підтверджується узгодженістю отриманих результатів із конкретними фактами сеймикової

практики, структурою маєткової адміністрації та динамікою клієнтарних зв'язків у 1764–1793 роках. Застосований міждисциплінарний підхід і просопографічний аналіз забезпечили аргументованість запропонованої моделі клієнтарної мережі та зроблених узагальнень.

5. Рівень виконання поставленого наукового завдання та оволодіння здобувачем методологією наукової діяльності. Рівень виконання поставленого наукового завдання у дисертації Марії Гайсенюк є високим, оскільки Авторкою послідовно й повною мірою реалізувала дослідницьку мету – реконструкцію механізмів політичного домінування угруповання Чарторийських у Подільському воєводстві в 1764–1793 роках – на підставі системного аналізу достатньо репрезентативної джерельної бази та із застосуванням комплексу загальнонаукових і спеціально-історичних методів, доповнених міждисциплінарними підходами (просопографічним, мікроісторичним, герменевтичним, семіотичним), що засвідчує належний рівень оволодіння здобувачем методологією наукової діяльності, здатність до критичного опрацювання різнорідних джерел, їх перехресної верифікації та побудови аргументованих висновків щодо структури клієнтарної мережі, функціонування патронату, ролі сеймиків і взаємозв'язку економічних та політичних чинників у регіональному вимірі.

6. Апробація результатів дисертації. Повнота викладу основних результатів дисертації у наукових публікаціях. Основні результати дисертації пройшли належну апробацію на трьох міжнародних і всеукраїнських конференціях та науковому семінарі, а також відображені у чотирьох одноосібних статтях, опублікованих у фахових виданнях України. Це забезпечує достатню повноту висвітлення результатів дослідження та належний рівень їх наукової апробації.

7. Структура та зміст дисертації, її самостійність, завершеність, відповідність вимогам щодо оформлення й обсягу. Дисертаційна робота Марії Гайсенюк має логічну, внутрішньо узгоджену структуру, що відповідає поставленим дослідницьким завданням і забезпечує послідовне розкриття теми. У першому розділі подано ґрунтовний аналіз історіографії проблеми, джерельної бази та методологічних підходів. Причому Дисертантка не лише систематизує наявні напрацювання, але й обґрунтовує необхідність дослідження Подільського воєводства як окремого регіонального кейсу, також докладно характеризує корпус використаних джерел.

Другий розділ дисертації – «Особливості адміністративно-територіального устрою та соціально-економічного становища Подільського воєводства у XVIII ст.» – присвячений характеристиці Подільського воєводства як простору, де функціонував політичний вплив Чарторийських. Безсумнівною перевагою розділу є поєднання адміністративно-територіального (як Подільського воєводства), уявного (як Поділля), соціального (як заново заселених теренів) та економічного (як здебільшого аграрного регіону) образу цього простору в хронологічно тривалій тяглоті. Цій картині бракує хіба погляду на терени Подільського воєводства також і як на релігійний простір, де перетинались канонічні юрисдикції римо-католицької Кам'янецької дієцезії та унійної Львівської єпархії (у випадку останньої – особливо в контексті реформ Петра Білянського, реалізованих саме на Поділлі).

У третьому (і найбільшому) розділі – «Механізми політичного впливу князів Чарторийських у Подільському воєводстві» – послідовно розглянуто процес політичного піднесення роду, концентрацію земельних володінь як підґрунтя публічного впливу, формування клієнтарного середовища та з його допомогою боротьбу угруповань на сеймиках. У розділі вдало поєднано макрорівень (аналіз політичних стратегій «Фамілії») із мікрорівнем (реконструкція клієнтели та конкретних практик взаємодії). Заслуговує на окрему увагу те, як функціонував маєтковий комплекс Чарторийських, організований у формі Генерального комісаріату: Дисертантка інтерпретує його як ранню форма «маєткової бюрократії» (с. 160). Водночас у розділі ґрунтовно розкрито ідейні засади діяльності «Фамілії», зокрема концепцію «освіченого сарматизму» (с. 143–144) та її еволюцію в контексті політичної боротьби другої половини XVIII ст., що є важливим для розуміння мотивацій публічної поведінки репрезентантів цього угруповання. Натомість хронологічно послідовний і дуже детальний опис політичної боротьби на сеймиках Подільського воєводства Авторка присвятила майже виключно передсеймовим зібранням, інші ж сеймики та з'їзди, які проводила тоді подільська шляхта (депутатські, господарські чи «доброго порядку»), опинились в тіні.

Четвертий розділ – «Магнатський патронат князів Чарторийських» – тематично зосереджений на практичному функціонуванні системи «патрон-клієнт». Тут подано аналіз комунікацій, матеріальних форм заохочення та протекції у соціально-правовій сфері. Позитивом розділу є високий рівень конкретизації: авторка детально розкриває інструменти підтримання лояльності, зокрема через листування, фінансові виплати та судове заступництво. Важливо,

що ці аспекти подано як взаємопов'язані елементи єдиної системи патронату, що дозволяє не лише описати, а й пояснити механізми творення клієнтарних зв'язків. Водночас поряд з різними категоріями господарських і судових урядників й посадовців («писарі, економи, архівісти та комісари»), які виконували функції маєткової чи канцелярської клієнтели, не видно ще одного елемента, невід'ємного для українських регіонів – військової клієнтели, тобто офіцерів дислокованих на Поділлі коронних і надвірних військ, пов'язаних з Чарторийськими.

Таким чином, основні розділи дисертації вирізняються високим рівнем деталізації, опертям на широкий корпус джерел і здатністю поєднати різні рівні аналізу – від соціально-економічного до політичного та персонального, що є безумовною сильною стороною роботи. Зміст дисертації свідчить про її завершеність: усі поставлені завдання реалізовано, висновки випливають із проведеного аналізу й узгоджуються з фактичним матеріалом, а виклад має чітку внутрішню логіку – від загальних передумов до конкретних механізмів функціонування патронально-клієнтарних відносин. Робота є самостійним дослідженням, обсяг і оформлення дисертації відповідають встановленим вимогам, а її тексту властиві належний рівень академічної культури викладу, чіткість структури та відповідність стандартам дисертаційних досліджень.

8. Дотримання академічної доброчесності у дисертації та наукових публікаціях. Відсутність (наявність) академічного плагіату, фабрикації, фальсифікації. Дисертаційне дослідження Гайсенюк Марії Олександрівни, а також наукові праці, у яких відображено його ключові результати, підготовлено відповідно до сучасних вимог до наукових робіт і з дотриманням норм академічної доброчесності. Зафіксовані окремі випадки текстових збігів без належного покликання мають характер усталених мовних конструкцій, типовий для історичного наукового дискурсу. У цілому аналіз роботи та супровідних публікацій не дає підстав говорити про наявність академічного плагіату, фабрикації чи фальсифікації результатів.

9. Дискусійні положення та зауваження до дисертації. Попри загалом високу оцінку дисертації, вона містить низку моментів, що викликають дискусію або потребують уточнення чи коректив:

У роботі кидається в очі помітна диспропорція між основними розділами (і, відповідно, підрозділами): 2-й розділ налічує 67 сторінок (с. 56–122), 3-й розділ – 107 сторінок (с. 123–229), 4-й розділ – 38 сторінок (с. 230–267). Звісно це не є категоричним недоліком, проте без шкоди для структури й логіки дослідження в

окремий розділ можна було виділити підрозділ про сеймикові практики й боротьбу – тим більше, що це був найбільш явний, публічний та значущий прояв політичної активності клієнтели Чарторийських на воєводському рівні.

У дисертації присутнє неоднакове написання одних і тих самих прізвищ (навіть на одній сторінці). Іноді це можна пояснити специфікою передачі польських прізвищ українською мовою, як у випадку Цезарія «Кукло» (с. 25, 75–77) і «Кукльо» (с. 24, 25, 104, 109), або відмінними польською й українською традицією іменування, наприклад «Дзедушицький» (с. 117, 118, 220), «Дзедушицький» (с. 219) і «Дідушицький» (с. 218). Зрештою виникає питання, як в українській історіографії називати головних героїв дисертації «Чарторийські» (за польською традицією) чи «Чорторийські» (за українською традицією)? А в інших випадках у роботі можна зауважити систематично помилкове написання прізвищ, наприклад, хибно «Вінніченко» (9 разів) поряд з «Вінниченко» (7 разів). Там само трапляються неточні написання географічних назв, особливо коли йдеться про терени поза предметом дослідження; наприклад, на с. 329 (у таблиці) невірно названі чотири коронні воєводства: «Серадське» (має бути «Серадзьке»), «Померське» (правильно «Поморське»), «Мальборське» (точніше «Мальборкське»), «Брест-Куявське» (напевно «Бжесць-Куявське»).

Трапляються невідповідності й з термінологією. Приміром, Дисертантка часто вживає термін «солярій» (у значенні «платня» або «гонорар»). Таку форму справді можна зустріти в джерелах, однак правильним написання все-таки буде «саялярій», бо етимологічно цей термін «salarium» походить від латинського слова sal (тобто «сіль»), а не від sol (себто «сонце»); до речі аналогічно й в англійській мові (salary). Так само некоректно використовувати «доменіальний» (управитель, суд, судочинство) замість «домініальний», бо цей прикметник походить від латинського *dominium* («власність», «володіння»), а не від французького «домен». Зрештою вжите у дисертації окреслення «королівський домен» (с. 86, 87) є недоречним стосовно королівщин, які не були власністю короля (лише окремі з них перебували під контролем королівських адміністраторів).

Деякі твердження Дисертантки треба поставити під сумнів. На с. 261 Авторка зазначила (і це можемо побачити на схемі у додатку 15): «Апеляційною інстанцією для доменіального судочинства в межах усього воєводства був гродський суд», та послалась на працю М. Грушевського «Барське староство». По-перше, ця монографія стосується королівщини, а не приватного володіння. По-друге, шляхетські піддані були вилучені з-під юрисдикції королівських судів,

тож справа з домініального суду шляхтича-власника до старостинського (фактично королівського) суду могла потрапити лише тоді, коли шляхтич не хотів сам здійснювати судочинство і делегував цю функцію іншому суду – гродському (а ще частіше міському). Тобто про систематичну практику апеляцій з домініальних до гродських судів не може бути й мови.

Також у додатку 15, де йдеться про підпорядкування судових інституцій подільському генеральному старості, у схемі на одному рівні з гродським судом вміщено і «старостинський суд». Не зрозуміло який суд мається на увазі, бо в дисертації про нього не згадано, а загалом саме гродський суд і був старостинським.

Сумнівним видається пояснення Дисертантки на с. 244: «Водночас робота при гродському суді мала важливе політичне значення, адже виступала інструментом у боротьбі магнатських угруповань за прихильність і лояльність подільської шляхти». Поряд в абзаці йшлося не про членів гродського суду чи працівників канцелярії, а про пленіпотентів, чиї обов'язки зводились до того, що вони представляли інтереси патрона в суді, готували відповідні документи (протестації, маніфестації, рекогносії й так далі) та пильнували подачу актів до судових книг, то навряд чи їх діяльність можна вважати знаряддям в першу чергу політичної боротьби – радше слід говорити про правовий захист і супровід.

10. Загальний висновок про рівень набуття здобувачем теоретичних знань, відповідних умінь, навичок та компетентностей. Висловлені зауваження та дискусійні положення не впливають на загальну високу оцінку дисертації Гайсенюк Марії Олександрівни, її наукову новизну, теоретичне й практичне значення. Вони мають переважно дискусійний характер і відкривають перспективи для подальших досліджень. Робота засвідчує високий рівень теоретичної підготовки здобувачки, сформованість необхідних дослідницьких умінь, навичок і компетентностей, а також її здатність до самостійного й аргументованого наукового пошуку.

11. Загальна оцінка дисертації і наукових публікацій щодо їхнього наукового рівня з урахуванням дотримання академічної доброчесності та щодо відповідності вимогам. Дисертація Гайсенюк Марії Олександрівни на тему «Подільське воєводство 1764–1793 рр. в орбіті політичного угруповання Чарторийських» та наукові публікації, в яких висвітлено наукові результати роботи, виконані на високому науковому рівні з дотриманням академічної доброчесності та відповідають п. 6–9 Порядку присудження ступеня доктора філософії та скасування рішення разової спеціалізованої вченої ради закладу

вищої освіти, наукової установи про присудження ступеня доктора філософії, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 12.01.2022 №44 (зі змінами, внесеними згідно з Постановою КМ № 341 від 21.03.2022, № 502 від 19.05.2023, № 507 від 03.05.2024), наказу Міністерства освіти і науки України від 12.01.2017 №40 «Про затвердження Вимог до оформлення дисертації», зареєстрованого Міністерством юстиції України 03.02.2017 за №155/30023 (зі змінами, внесеними згідно з Наказом від 31.05.2019 № 759); здобувачка заслуговує на присудження наукового ступеня доктора філософії з галузі знань 03 Гуманітарні науки за спеціальністю 032 Історія та археологія.

Офіційний опонент:

кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри давньої історії України
та спеціальних галузей історичної науки
історичного факультету
Львівського національного
університету імені Івана Франка

Олексій ВІННИЧЕНКО

